

Y

YÂ
(ي)Arap alfabesinin
yirmi dokuzuncu harfi.

ي

Ebced tertibinin onuncu harfi olup sayı değeri ondur ve Arap alfabesinin yirmi dokuzuncu, Türk alfabesinin yirmi sekizinci, Osmanlı ve Fars alfabelerinin otuz birinci harfidir. Fenike alfabesinde “yâ”nın adı “yod”dur. Ârâmî ve İbrânî alfabelerinde de bu ad korunmuş, Yunan alfabesine “iota” diye geçmiştir. Kelime “el” anlamına geldiğinden Arapça “yed”in (el) karşılığıdır. Mısır resim yazısı hiyeroglif alfabesinde yâ el şekliyle temsil edilmiştir (bk. HAFİ). Halîl b. Ahmed’e göre Arapça’da yâ kelimesi “yan, taraf, cihet”, yine ondan nakledilen bir başka rivayete göre ise “memede kalan süt fazlası” demektir (*el-Hurûf*, s. 32, 46). Arap dilinde yâ köklerin başına en az gelen harftir; yâ ile başlayan kelimelerin birçoğu da Arapça’ya başka dillerden geçmiştir. Azlığıyla birlikte diğer Sâmi dillerde de muhafaza edilmiş, Asurca’da düşmüş ve hemze fonemine çevrilmiştir (Onat, I, 329). Yunan alfabesinin yirminci harfi olan yalın “yâ”nın (ypsilon) Fenike “vâv”ından (Y) türediği kabul edilir. Eski Yunan lehçeleri arasında Y, U, I dönüşümleri meydana gelmiştir. Yunan alfabesindeki yalın U (upsilon) Latin alfabesine önce v şeklinde girmiş ve milâttan önce I. yüzyılın ortalarında “yâ”ya dönüşmüştür. Arap dilinde sâkin veya hareke ile telaffuz edilen “yâ”nın cîm ve şîn harfleriyle birlikte mahreci Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyhi’ye göre dil ortası ile üst çene ortasıdır (*el-Hurûf ve’l-edevât*, s. 13; *el-Kitâb*, IV, 433). Cîm, şîn ve dâd ile birlikte “yâ”ya çene ortası harfleri de denir. Çağdaş bir yazar “yâ”nın mahrecini dilin ön kısmı ile üst çene ortası diye kaydeder (Emîl Bedî’ Ya’kûb, s. 527).

Yâ sesinin belirleyici sıfatı açıklık ve belirginliktir (cehr). Bu sebeple telaffuz sırasında dil yüzeyinin üst damağa tam kapaklanması ve soluk akışının kesilmesinin ardından kapaklanmanın sona ermesiyle açık-belirgin bir ses sağlanır. İbn Sînâ’ya göre ünsüz (sâmit) olan “yâ”nın mahreci cîm ve tâ gibi bazı harflerin çıktığı mahaldir, ancak yâ sesinde soluk hapsi az ve ses çıkışı zayıftır. Ona göre yâ sesi birbirine ya-

pışık olan yumuşak cisimlerin birden ayrılırken çıkardığı sese eşdeğerdir (*Meḥâ-ricü’l-ḥurûf*, s. 20, 27). Med harfi işlevi gören yâ ünlüsünün mahreci ise ağız boşluğudur. Bundan dolayı hurûf-ı cevfiyyeden, mahreç sahası geniş bir boşluk teşkil ettiğinden hurûf-ı hevâiyeyden, dağılan ses zayıf ve gizli çıktığı için hurûf-ı hafiyeyden kabul edilmiştir (Sîbeveyhi, IV, 436). Türk dilinde yâ fonemi daraltıcı, ötünsüz, dil üstü ve ön damaksıl ünsüzdür. Ancak açıklık ve duyulurluk bakımından ünlülerden hemen sonra geldiğinden yarı ünlü bir ses niteliğine sahiptir. Arapça’da kelime sonlarındaki “yâ”dan önce yer alan harfin harekesi üstün ise (-ى) bu, yâ şeklinde yazılan elif-i maksûre olup noktasız yazılır ve bu harfe “noktasız yâ” (yâ-i mühmele) da denir. Sondaki “yâ”dan önce gelen harfin harekesi esre ise (-ي) bu uzatıcı ister yâ-ı menkûsa (العازي) olsun, ister başka harfe destek işlevi gören bir harf (الهادي) gibi olsun yâ şeklindeki elif-i maksûreden ayrılabilmesi için altına iki nokta konur. Buna da noktalı yâ (yâ-i mu’ceme), iki noktalı yâ (yâ-i müsennât) ve altında iki nokta bulunan yâ (yâ-i tahtâniyye) gibi isimler verilmiştir.

Arap dilinde üçlü köke dahil “yâ”lar asıl harftir (طبي، يس، طبي). Asılları üç harfli olan “دم” ve “يد” kelimelerinde ise sondaki asıl harf yâ düşmüştür (asılları: دمي، يدي). Üçlü kök dışındaki kelimelerde yer alan “yâ”ların asıl yahut ziyade harfi olması ihtimal dahilindedir. Dörtlü kelimelerde yâ dışında başka ziyade harflerden mîm veya hemze varsa yâ asıl, bunlar ziyade harftir: “ميراث” “يدع” gibi. Baştaki yâ dışında ziyade harf sayılabilecek bir harf daha varsa yâ ziyade harftir. “يرمع” kelimesinde yâ ziyade, mîm asıldır. Muzâri kipinde gâibin tekil, ikil ve çoğulu ile gâibenin çoğulundaki yâ muzâri harfi olarak ziyade harftir. Fiil olsun isim olsun dörtlü, beşli ve altılı yapılarda görülen yâ çoğunlukla ziyade harftir: “يسروع، يبطر، كريم، عثير، سرجين، عنتريس، كعثري”

gibi. Küçültme isimlerinde ziyade edilen “yâ”ya tasgir “yâ”sı denir: “كليب، دريهم” gibi. Yâ tesniye ve müzekker sâlim cemi’ sîgalarında nasb ve cer alâmeti olarak da ziyadedir: “كتابين، مسلمين” gibi. Muzâri fiilin müfred muhatabasında merfû zamir olarak yâ ziyade edilir: “تكتبين” gibi. Ahfeş el-Evsat ve Ebû Osman el-Mâzinî bunu müennes alâmeti bir harf sayar. İsim asıllı kelimeleri aitlik (mensubiyet) bildiren isim dönüştürmek üzere kelimenin sonuna nisbet “yâ”sı adı verilen şeddeli yâ getirilir: “قرية ← قروي” (köy → köylü), “مدينة ← مدني” (şehir → şehirlili) gibi. İsim ve sıfatların sonuna eklenen şeddeli yâ ve tâ bunları masdara (masdar-ı ca’lî) dönüştürme işlevi görür: “إنسان ← إنسانية” (insan-insanlık), “جاهل ← جاهلية” (cahil-cahillik) gibi. Bu ek asıl itibariyle masdar olduğu halde özel isim haline gelmiş isimlerle de eklenebilmektedir: “إسلام ← إسلامية” (İslâm → İslâmlık) gibi. Ekin sonunda bulunan tâ ism-i mensub şeklindeki tekilleri çoğula dönüştürme işlevi görür: “شافعي ← شافعية” (bir Şâfiî, Şâfiîler), “حنفي ← حنفية” (bir Hanefî, Hanefiler) gibi. Söz konusu ek masdar anlamıyla bazı mezhep, meşrep, akım ve sistemlerin ismi veya karşılığı olan terimlere de gelir: “اشتراكية” (her şeyin ortaklığı sistemi, komünizm), “رأسمالية” (kapitalizm) gibi. Bilhassa Kur’an kıraatinde kendisi sâkin, önceki harf üstün olan “yâ”ya yumuşak biçimde telaffuz edildiği için “lîn harfi” denilmiştir: “يوم” gibi. Lîn harfinden sonra sükûn bulunması durumunda hem yumuşaktır hem de uzatılarak telaffuz edilir ve “lîn meddî” diye anılır: “خير” gibi. Bir kelimeyi bir üst köke yükseltme işleviyle ziyade edilen “yâ”ya ilhak “yâ”sı adı verilmiştir: “أرطى، علقي، تترى” gibi örneklerdeki “yâ”lar üçlü kökü dörtlüye yükselten, “زبرعي، كعثري” gibi kelimelerde yer alan “yâ”lar ise dörtlü kökleri beşliye yükselten ilhak “yâ”larıdır.

İfadenin içeriğini reddetmeyi bildiren inkâr sorulu cümlede, inkârı pekiştirmek üzere vakıf “hâ”sından önce getirilen ve esreyi uzatma işlevi gören “yâ”ya inkâr “yâ”sı denilir: “جاء زيدو -أزيدنيه” (Zeyd geldi. -Zeyd mi?) (“جئت أمس -أمسياه” (Dün geldim. -Dün mü?) gibi. Burada kelimenin son harekesi üstün olsaydı inkâr harfi elif, ötre olsaydı vav olurdu. Yine “kim” (من) sorusuna vakıf halinde mecrur-nekre bir şahıs-

tan hikâye olarak ve ona işaret etmek üzere eklenen "yâ"ya vakıf "yâ"sı adı verilir ve bu tekil-ikil-çoğul, eril-dişil durumuna göre değişiklik gösterir: / "مررت برجل / برجلين" "مررت بامرأة / بامراتين / ببناء ← مني / منين / منين" "مررت بامرأة / بامراتين / ببناء ← منه / منات" "مررت بزید ← بزیدی" gibi. Sözün devamını hatırlayabilmek için sonu sâkin veya esreli kelimeye eklenen uzatma "yâ"sı hatırlama "yâ"sı diye anılır; "قد قام" cümlesinde unutulmuş olan قام kelimesini hatırlayabilmek için "قد" in "قدی" şeklinde uzatılması gibi. Hatırlama harfi kelimenin son harekesine göre elif ya da vav olabilir. Şiirde vezne uydurmak için kelimenin esresini uzatan "yâ"ya işbâ "yâ"sı adı verilir: "ترب ← ترب" gibi. Aynı amaçla kafiye esresini uzatan "yâ"ya itlak "yâ"sı adı verilir: "المتحمّل ← المتحملي" gibi.

Kur'an-ı Kerim'de münâdâda tamlayan konumundaki birinci şahıs zamiri olan yâ "يارب، يا قوم، يا عباد" gibi örneklerde düşmüş olup esre bu düşen "yâ"ya delâlet etmek üzere bırakılmıştır (Sîbeveyhi, II, 209). Yine münâdâda "يا أبت، يا غلاما" gibi örneklerde düşen yâ zamiri yerine tâ ile elif getirilmiştir (a.g.e., II, 210-211). Kur'an'da "يسر، نبغ، التناد، المتعال" gibi örneklerde fâsıla uyumu için kelimenin sonunda bulunması gereken "yâ"lar düşmüştür. Sonunda yâ bulunan (menkûs) nekre isimlerde vakıf konumu ile ref ve cer konumlarında "yâ"lar düşer: "قاضي ← قاض، بقاض" gibi (a.g.e., IV, 183). Mebnî kelimelere birinci tekil şahıs zamiri "yâ"nın bitişmesi halinde, mebnînin son harekesini esreye dönüşmekten korumak üzere araya nûn-ı vikâye girer: "نصرني، متي، ليتني" gibi (a.g.e., II, 359, 369, 370). Sâkin bir uzatıcı olan yâ zamiri sonu yâ veya elif-i maksûre olan kelimeye bitiştiğinde üstünle harekelenir: "غلامي، مولاي، قاضي، مسلمي" gibi (a.g.e., III, 414).

Arap dilinde değişken, dönüşken ve kaypak bir yapıya sahip bulunan yâ fonemi "أ، ب، ت، ث، ج، ح، د، ر، س، ص، ض، ظ، ع، غ، ه، و" harfleriyle değişim ve dönüşüme uğrar. Bir önceki harfi üstün olan yâ elife dönüşür: "هدايا، بان، أبان، رمي" gibi. "هدايا" gibi örneklerde de önü üstün olan ikinci "yâ"lar elife dönüşmüştür. Nûdbe elifi tamlayan konumundaki birinci kişi zamiri "yâ"dan dönüşmedir: "يا غلاما، يا غلاماه" gibi. Önceki harfi esre olan elif ise "yâ"ya dönüşür: "كتاب ← كتبت، قاتل ← قاتل" gibi. Zamire bitişen elif-i maksûreler de "yâ"ya dönüşür: "عليك، إيلك، ليك" gibi. "وا غلامكبه" örneğinde esreden sonra gelen nûdbe elifi

"yâ"ya dönüşmüştür. Hemzenin "yâ"ya dönüşmesi özellikle iki hemzenin çıkışması durumunda söyleniş kolaylığı sağlama amacına yöneliktir: "إمان ← إيمان، ذنب ← ذنوب" gibi. "Bâ"nın "yâ"ya dönüşmesi "دياج ← ديباج" da gereklidir; "تعال ← تعالي، أراب ← أراني" örneklerinde ise şiir zaruretidir (a.g.e., II, 273). "Bâ"nın "yâ"ya dönüştüğü yerler de bulunmaktadır. Meselâ "lebbebe / lebbâ, yüleb-bibü / yülebbî, telbibe / telbiye" örneklerinde görüldüğü üzere kelimenin sonunda aynı cinsten üç, hatta iki harfin bir araya toplanması söyleniş zorluğu doğurduğundan son harfleri "yâ"ya dönüşür. Bunun birçok örneği bulunmaktadır: "tezanne / tezannâ, teşaddede / teşaddâ, tesennene / tesennâ, emlettü / emleytü" gibi (Kur'an'da iki varyantı da geçer: el-Bakara 2/282; el-Furkân 25/5). Başlangıcı yâ olan fiilin bu harfi iftîâl kalıbına aktarıncâ "tâ"ya dönüşür: "يسر ← اتسر" gibi. "Şâliš → şâlî (salı, üçüncü gün) örneğinde görüldüğü gibi sondaki şâ, söyleniş daha kolay olan "yâ"ya dönüşmüştür. Şiirde görülen "hâmis → hâmi, sâdis → sâdi"deki "s → y" dönüşümü de böyledir. Sondaki "yâ"ların "cîm"e dönüşümü özellikle vakıf halinde görülür: Sa'dî → sa'dic gibi (a.g.e., II, 422).

Arap dilinde vâv ile yâ en çok değişim ve dönüşüme uğrayan fonemler olarak dahil oldukları yapıyı değişken, dönüşken ve düzensiz bir konuma soktukları için "illet harfleri" diye anılmıştır. Harekeli veya sâkin "vâv"ın önü esre olması halinde söyleniş hafifliği sağlamak için "yâ"ya dönüşmesi yaygındır: "kuvile → kıle, huwife → hife, rivâz → riyâz, kıvâm → kıyâm, mivzân → mîzân" gibi. Önceki harfi ötre olan yâ da "vâv" a dönüşür: "müykın → mükın, müysir → müsir, tuybâ → tûbâ" gibi. Birincisi sâkin olarak vav ile "yâ"nın bir araya gelmesi halinde söyleniş hafifliği için vav "yâ"ya dönüşür ve şeddelenir: "merdûy → merdiyy, meyvî → meyyit, seyvid → seyvid, levy/leyy, tavı / tayı" gibi. Sonuna elif-i maksûre eklenmiş son kök harfi yâ olan "فعلى" veznindeki isimlerde yâ "vâv" a dönüşmüştür: "fetyâ → fetvâ, takyâ → takvâ" gibi. Aynı vezindeki sıfatlar ise aslı üzere kalır: "reyyâ, şadyâ, hazyâ" gibi. Arap dilinde vâv-yâ dönüşümünden kaynaklanan çok sayıda anlamdaş kelime mevcuttur: "sevg / seyg, beyn / bevn, levṭ / leyṭ, mevş / meys; kınye / kınye" gibi (Lugavî, II, 446-534).

BİBLİYOGRAFYA :

Halîl b. Ahmed, *el-Hurûf* (nşr. Ramazan Abdütevâb), Kahire 1389/1969, s. 32, 46, 48; a.mif., *el-Hurûf ve'l-edevât* (nşr. Hâdî Hasan Hammûdî),

Maskat 1428/2007, s. 13, 130-131, 250-262, ayrıca bk. tür.yer.; Sîbeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, II, 209, 210-211, 273, 359, 369, 370, 422; III, 414; IV, 159-160, 176, 183, 185, 200, 236, 238, 239, 265-269, 335, 390-391, 433, 436; ayrıca bk. tür.yer.; Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Kitâbü'l-İbdâl* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1379/1960, II, 355-542; İbn Cinnî, *Sırru şınâ'ati'l-i'râb* (nşr. Hasan Hindâvî), Dimaşk 1405/1985, II, 729-780; İbn Sînâ, *Meḥâricü'l-hurûf* (nşr. ve trc. Pervîz Nâtil Hânlerî), Tahran 1333, s. 20, 27; Hasan b. Kâsım el-Murâdî, *el-Cene'd-dânî fi hurûfi'l-me'ânî* (nşr. Fahreddin Kabâve – M. Nedîm Fâzıl), Beyrut 1413/1992, s. 180-181; Naim Hâzım Onat, *Arapça'nın Türk Diliyle Kuruluşu*, İstanbul 1944, I, 329; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, İstanbul 1980, s. 192, 200, 202, 205, ayrıca bk. tür.yer.; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *ed-Dirâsâtü's-şavtiyye 'inde 'ulemâ'it-tecvîd*, Bağdad 1406/1986, s. 361-362; Emîl Bedî Ya'kûb, *Mevsû'atü'l-hurûf*, Beyrut 1408/1988, s. 527-540; Ahmed Cemîl Şâmî, *Mu'cemü hurûfi'l-me'ânî*, Beyrut 1413/1992, s. 92-94; Hasan Abbas, *Haşâ'ışü'l-hurûfi'l-Arabiyye ve me'ânî-hâ*, Dimaşk 1998, s. 98-101; *Büyük Larousse*, İstanbul 1986, XX, 12340-12341, 12478.

İSMAİL DURMUŞ

YÂ SÎN (يس)

Yâsîn sûresinin başında bulunan ve kendi adlarıyla okunan harfler (bk. HURÛF-ı MUKATTAA).

YABGU

Asya Hunları'ndan Büyük Selçuklular'a kadar Türk devlet ve topluluklarında görülen idarî bir unvan.

Kelimenin kökeniyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. H. W. Bailey, P. Pelliot ve R. N. Frye gibi araştırmacılar tarafından Eski İran dillerine bağlanmak istense de bu konuda kesin bir kanaate ulaşılamamıştır. V. Thomsen, G. J. Ramstedt ve N. N. Poppe gibi filologlar ise Türkçe'deki yap-mak fiil köküne -tayangu, başlagu ve yargu gibi- +gu ekinin getirilmesiyle oluşturulduğunu ileri sürer. Eski Çin kaynaklarında "hiép-ho" şeklinde kaydedilen unvanın Asya Hun İmparatorluğu'nda milâttan önce II. yüzyıldan beri kullanıldığı anlaşılmaktadır (de Groot, s. 116-117).

Yabgu ve yabgu kağan, Göktürk Devleti'nde de yüksek bir idarî unvandı. Devletin kurucusu Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Yabgu-Kağan'ın (552-576) idaresine bırakılan Batı Göktürk halkı kaynaklarda "Yabgu'nun Türkleri" şeklinde anılmıştır (Chavannes, *Documents*, s. 95). Yabgu un-